

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА: ГЛУХІ КУТИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ДОКТРИНИ

Проаналізовано головну перешкоду для сприйняття і тлумачення поняття верховенства права українською теорією конституційного права. Такою перешкодою, на погляд автора, виступає теперішня вітчизняна юридична доктрина, яка традиційно дотримується поглядів теорії нормативного позитивізму. Проте, як доводить теорія і практика західної юридичної традиції, правдиве з'ясування сутності верховенства права можливе виключно в рамках доктрини природного права.

Відтоді, як в українській юридичній мові та у вітчизняному вжитку назагал (тобто не лише в офіційному) з'явився нововитвір у вигляді фразеологічного виразу «верховенство права», минуло вже понад дванадцять років¹.

Фахівцям із правознавства та у галузі політичних наук цей вислів здебільшого відомий завдяки його наявності у формулі частини першої статті 8 Конституції України, де проголошено, що «в Україні визнається і діє принцип верховенства права»². Це лише одне з того числа фундаментальних юридичних положень, що визначають загальні засади сучасного українського конституційного ладу. Не зайве буде згадати, що його закріплення в Конституції 1996 р. не вдалося легкою справою у перебігу подій, відомих як «українська конституційна ніч». Адже тоді сама *ідея верховенства права* наражалася на опір з боку численно присутніх у Верховній Раді послідовників ідеологічних засад колишнього комуністичного режиму, які категорично обстоювали ідею «верховенства закону». А суперечка членів українського Парламенту навколо дилеми - «верховенство права» чи «верховенство закону»? - ставила під загрозу остаточне схвалення загалом такої редакції статті 8 проекту Конституції України, яка включала б відому нині формулу її першої частини³.

Здавалося б, після внесення до тексту Конституції України положення про *принцип верховенства права* серед науковців врешті-решт ушухнуть дискусії та суперечки довкола того, що достеменно слід розглядати як основу новітнього українського конституційного порядку, встановленого від 28 червня 1996 р., - *верховенство права* чи *верховенство закону*. Проте, як виявилось, такого не сталося. Мало того, попри цілковиту відсутність у тексті Конституції будь-

якої згадки про таке поняття, як «верховенство закону», серед українських учених є такі, хто почав доводити «існування відповідного конституційного принципу»⁴. Навіть відсутність формального закріплення такого принципу в Конституції при цьому не стала перешкодою: науковці намагаються довести, що є «непряма фіксація в її тексті принципу верховенства закону»⁵. Суголосним до наведеного тут є також твердження науковців про те, що Конституція України 1996 р. заклала базу для «визнання принципу верховенства закону в правовій системі»⁶, або про те, що прояв принципу верховенства права слід вбачати у «дії принципу верховенства закону»⁷.

Неодноразово автор цих рядків у низці своїх праць зауважував про схильність численного загалу вітчизняних науковців ототожнювати поняття «верховенство права» і «верховенство закону». Нам довелося також навести приклади того, що інші науковці схильні сприймати ці два поняття як дві властивості (чи то елементи, характерні ознаки, характеристики тощо) вже зовсім іншого поняття - «правової держави». Були наведені також і приклади, коли часом в інших публікаціях дехто з українських авторів веде мову про потребу в діалектичному поєднанні обох понять⁸.

Отже, як видається, станом на сьогодні нібито можна було б і не повертатися до цих питань знову й знову. Однак, з огляду на низку обставин, немає підстав, щоб не привертати увагу до цієї проблематики в черговий раз.

Коли відразу після прийняття Конституції 1996 р. окремі представники вітчизняної юридичної доктрини писали про те, що «нерідко принцип верховенства права називають принципом верховенства закону» і це, мовляв, «є виправданим», якщо в поняття «закон» вкладається

«той самий зміст», що і в поняття «право»⁹, то, ясна річ, подібні твердження ще тоді не могли не стати предметом критики з нашого боку. Проте поява таких тверджень подекуди здавалася зрозумілою, з огляду на об'єктивно обумовлений на тоді брак знань про *верховенство права* як поняття і явище, що зародилося, розвивалося й утвердилося в умовах західноєвропейської юридичної традиції. Та коли вже на одинадцятому році чинності українського основоположного акта дехто, кого в колах вітчизняної юридичної науки й освіти визнано одним з авторитетів, виступаючи на науковій конференції з доповіддю «Принцип верховенства права: теорія і практика», доводив, що *верховенство права* «є не юридичною категорією - бо нормами його вивірити неможливо, а є етичною нормою»¹⁰, то тут уже слід шукати зовсім інші чинники. Не відкидаючи горезвісний брак знань у вітчизняних науковців (попри те що на цей час уже є чимало праць українських авторів зі спробами з'ясувати сутність *верховенства права* саме як юридичної категорії), водночас наполягатимемо на цілковитій безпідставності твердження «неюридичність» *верховенства права*.

Скажемо інакше: брак знань - це лише один із низки чинників, що спричиняють закоренілість вітчизняної юридичної науки. У його поєднанні з іншими - такими, зокрема, як успадкована від радянської доби заідеологізованість юридичної науки, ортодоксальність юридичного мислення та консерватизм юридичної практики - українським науковцям у царині права упродовж десяти років не таланить впоратися з істотними перешкодами, які відчутно гальмують процес повноцінного переходу вітчизняної юридичної системи на засади європейських стандартів, що постали й утвердилися на ґрунті юридичних традицій та правничої культури Заходу.

Гадаю, вже давно настав час усвідомити й визнати, що найсуттєвішим недоліком сучасного стану української юридичної науки і практики є застаріла (правильніше було б сказати - стара) методологічна основа вітчизняної доктрини права, яка, на наше глибоке переконання, ще від радянських часів практично лишається незмінною. Тому й не дивно, що останнім часом у наукових колах уже відверто йде мова про очевидність «симптому кризи права в Україні». При цьому зауважується, що настав час «вилікувати право від хвороби» і що «ліками для права» має бути «нова правова доктрина». Вихід із такої кризи вбачається у «європеїзації українського права», що є можливим лише за умови «європеїзації української правової доктрини»¹¹.

У цьому зв'язку цілком слушним є наголос на потребі «відродження в Україні ідеї природного права» як того методологічного інструментарію, за допомогою якого має надалі здійснюватися модернізація вітчизняної юриспруденції¹². Особливо актуальною така потреба стала в наші дні, тобто тоді, коли, за визнанням одного з вітчизняних авторів, в українському суспільстві набули надзвичайного поширення прояви «людської сваволі» й «соціального волонтаризму»; за висновком автора - це свідчення того, що «нашому суспільству бракує соціальної доктрини, здатної показати реформаторам, як слід реформувати суспільство, не порушуючи при цьому законів природи»¹³.

Аби переконатися в тім, що українська доктрина права на сьогодні є головною перешкодою не тільки для справи європеїзації української юридичної культури, а й для європеїзації всього українського суспільного буття і розвитку, достатньо навіть побіжно поглянути на те, як ще й досі провідні фахівці вітчизняної науки сприймають і подають сутність, зокрема, тих юридичних речей, що є визначальними для справи утвердження *верховенства права* як інтегрального явища. Йдеться понад усе про такі речі, як: поняття *конституції*; явище *конституціоналізму*; категорія *прав людини та основоположних свобод*.

З аналізу найновіших наукових праць провідних вітчизняних фахівців з теорії права випливає досить істотне за наслідком спостереження: у сфері конституційної теорії ще й дотепер (як справедливо зазначає М. Орзіх) «Україна в принципі, як і Росія, традиційно дотримується нормативного сприйняття права»¹⁴. До речі, як видається, і сам автор є прибічником такого сприйняття, бо вважає, що в питаннях теорії конституціоналізму слід дотримуватися «загально-теоретичних уявлень про право і державу», за яких між *правом* та *державою* існує «тісний, нерозривний взаємозв'язок»¹⁵. Саме за цього підходу «загальнотеоретичним уявленням» є таке: «право з'явилося тоді, коли з'явилася держава», бо саме з її появою «виникла необхідність у [...] загальнообов'язкових правилах»; а «разом з правом з'явився і апарат державного примусу до виконання правових приписів»; «право є [...] похідним від держави»¹⁶; «право» - це «сукупність [...] регулятивних норм, зафіксованих у різних законах та інших нормативно-правових актах» (Ю. Шемшученко)¹⁷. На основі таких «загальнотеоретичних уявлень» робиться чи не найголовніший висновок (для проблеми, що ми порушуємо в цій статті): «через принцип *верховенства закону* здійснюється практична

реалізація принципу *верховенства права*, адже в *законі* відображені об'єктивовані правила поведінки»¹⁸.

Хто заперечуватиме, що взяті як приклад і наведені вище міркування українських учених мають повне право на своє існування й поширення? Однак у зв'язку з цим слід неодмінно усвідомлювати: цілком вписуючись у той напрямок юридичної теорії, що давно відомий у світі як *нормативний позитивізм*, такі «загальнотеретичні уявлення» є сучасним відображенням доктрини, що своїми витокami й розвитком завдячує вченням та ідеям різної історичної доби, проте які водночас мають спільну концептуальну сутність - саме вони склали основу доктрини політичного абсолютизму, що у практичній площині виглядало ж або як держава монархічного абсолютизму (абсолютна монархія), або ж як тоталітарна держава (нацистська держава в Німеччині часів Гітлера чи комуністична держава часів Радянського Союзу). Йдеться, зокрема, про вчення Томаса Гобса, Ганса Кельзена, а в радянський період - Андрія Вишинського. Адже у працях саме цих авторів (та всіх інших, на чій праці спираються у своїй практиці авторитарні, деспотичні, диктаторські й тоталітарні політичні режими) обстоюється думка, що «творцем права є держава», що «право - це сукупність норм поведінки, санкціонованих державою», що «конституція - це основний закон держави» чи що «конституція - це продукт держави» й т. ін. Думка, що «під нормою конституційного права України слід розуміти формально визначене, встановлене чи санкціоноване» (в тому числі й «державою») «загальнообов'язкове правило поведінки» (В. Погорілко, В. Федоренко),¹⁹ - не поодиноким у вітчизняній науковій літературі. А звідси - й мова про «тотожність» чи про «синонімічність» таких понять, як «державне право» і «конституційне право»²⁰, та про те, що «норми конституційного права» в Україні «в окремих випадках» творить також і Президент України (О. Фрицький)²¹. І цілком логічно для такого доктринального підходу Конституція України 1996 р. в кінцевому підсумку постає як «нормативно-правовий акт», через який «держава виражає свою волю» (В. Погорілко, В. Федоренко)²². Тому вже в іншій праці положення самої Конституції 1996 р. витлумачено як «найбільш принципів державно-правові норми»²³.

У зв'язку з цим доводиться наголосити в черговий раз: дотримання вітчизняною наукою дотепер постулатів нормативістських концепцій позитивізму чи неопозитивізму із цілковитим нехтуванням задекларованого ще у 1996 р. Кон-

ституцією України *принципу верховенства права* - це, по суті, шлях у нікуди. Це неминуче - доктринальний глухий кут. За такого підходу ніколи не вдасться достеменно осягнути правдиву сутність таких понять та явищ, якими є *конституція, конституціоналізм, права людини та верховенство права*. Правдиву сутність - це значить їхній зміст у тому розумінні, в якому ці поняття та явища виникли, розвивалися, утвердилися і насамкінець отримали своє повне визнання в юридичній науці і політичній практиці в рамках того середовища, яке й породило ці явища, тобто в рамках західноєвропейської юридичної культури.

Красномовним свідченням того, що «традиційне дотримання нормативного сприйняття права» (як характеристика, за М. Орзіхом, сучасного стану вітчизняної юридичної науки) - це доктринальний глухий кут, постає, власне, досить свіжий висновок цього ж самого автора: «по суті, конституціоналізм - це *terra incognita* у вітчизняній конституційній науці, незважаючи на його глибокі історичні корені»²⁴. І це попри те, що сам автор визнає, що «класичний конституціоналізм своїми коренями увиходить в унікальну історію правової культури Заходу, західну традицію права [...]»²⁵.

Отже, щоб вийти з доктринального глухого кута (куди вітчизняна наука зайшла внаслідок традиційної схильності до нормативного позитивізму всіх часів), на наше переконання, єдине, що слід зробити, - це відповідно з'ясувати сутність *конституціоналізму* в рамках «правової культури Заходу» чи «західної традиції права». Немає сумніву: тільки за таких умов *конституціоналізм* не виступатиме надалі як таке, що є «*terra incognita* у вітчизняній конституційній науці».

У цьому зв'язку доведеться неодмінно не лише брати до уваги, а й усвідомлено визнавати, що *конституціоналізм* у рамках «західної традиції права» (а отже - і науки) постав на основі вчення про *природне право* (яке цілковито заперечується всіма різновидами вчення про позитивне право).

Конституціоналізм як явище - це результат ідеї, згідно з якою жодна гілка державної влади не є вільною від обмежень. А така ідея, своєю чергою, є наслідком ідеї *верховенства права*, яка вже сама також є набуток учення про *природне право*. Однією з визначальних рис *верховенства права* є те, що саме з ним традиційно пов'язується ідея *конституції* як явища (а не нормативно-правового акта!) та у підсумку - ідея *конституціоналізму* як такого. Загально-

визнано, що саме *принцип верховенства права* породив *ідею конституційного нагляду* у вигляді запровадження інституту органу конституційної юрисдикції, яким зазвичай виступає конституційний суд. Тому однією з характерних рис конституціоналізму є те, що навіть законодавчу владу обмежено певними принципами конституції. У цьому випадку конституція дає відповідь на запитання, у який спосіб *влада держави* може бути законно *обмежена* навіть за тієї умови, що *закон держави* є її власним продуктом.

Конституціоналізм розбиває позитивне право на дві групи норм: одну становлять норми стосовно інститутів державної влади та способу і механізму її здійснення; другу - норми, що стосуються поведінки особи та її взаємин з іншими особами. Отже, йдеться про те, що конституціоналізмові властиві три загальні риси: 1) обмежена влада держави; 2) дотримання державою верховенства права; 3) захист основоположних прав і свобод людини.

Обмеження державної влади є одним із найсуттєвіших принципів конституціоналізму. Цей принцип став доволі виразним особливо після виникнення *доктрин суспільного договору* в XVII і XVIII ст. (авторів цих доктрин, зокрема Гуго Гроція, Джона Лока, Жан-Жака Руссо та ін., визнано основоположниками теорії природного права). Політичне самовизначення спільноти через конституційну хартію і визначення всієї політичної влади як такої, що походить із конституції, - це два кардинальні складники ідеї конституціоналізму²⁶.

Якщо *конституціоналізм* сприймати саме так, як його витлумачено в тому науковому середовищі, де він і виник як ідея та утвердився як явище, себто - західною доктриною права (отже - в рамках учення про природне право), тоді відразу стає збагненним, чому твердження про існування «конституціоналізму за радянської доби» є помилковим²⁷. Навіть сучасна російська наука вже визнала, що стосовно Росії поняття *конституціоналізму* охоплює події, які мали місце упродовж XIX - початку XX ст. (до лютого 1917 р.) і які пов'язані з поширенням ідей про запровадження в Росії конституційно обмеженої монархії та з деякими практичними спробами втілити такі ідеї в життя, а також із відриванням цих ідей лише наприкінці XX ст., що знайшло своє відображення на практиці через ухвалення Конституції Російської Федерації 1993 р. У будь-якому разі російські вчені вважають, що від лютого 1917 р. і аж до початку 90-х рр. XX ст. про конституціоналізм як явище в Росії не може йти навіть мова «через запереч-

чення його самої суті в умовах тоталітарного соціалізму 1917-80-х рр.»²⁸.

Спираючись на постулати нормативного позитивізму, вітчизняна наука в питанні дослідження та пояснення *верховенства права* й надалі перебуватиме у глухому куті також і через те, що саме цей різновид юридичного вчення тлумачить *права людини* як те, що є наслідком законодавчої діяльності держави, тоді як *доктрина природного права* виходить із протилежного.

Відповідно до доктрини природного права *права людини* (а саме ця доктрина дала і народження, і посутнє наповнення, і юридичне оформлення поняття *прав людини*) постають як такі, що виступають джерелом *конституції* (а не її наслідком) та обумовлюють потребу в *конституціоналізмові*, де *конституція* постає як *суспільний договір* членів спільноти стосовно основоположних засад організації та функціонування державної влади обмеженого характеру, за мету для якої членами спільноти встановлено обов'язок влади - не тільки гарантувати, а й реально на практиці забезпечити людині її *невід'ємні (невідчужувані) природні права та основоположні свободи*.

Наслідком нормативного позитивізму (як північної доктрини вітчизняного правознавства) є виникнення у вітчизняній науці іще одного доктринального глухого кута. Мова йде про своєрідну тенденцію сприймати і тлумачити *верховенство права* у спосіб, умовно кажучи, *прямо-молінійно-механістичний*, або ж, як його поіменував сам автор - шляхом «поелементного» аналізу, коли «треба встановити, по-перше, яке явище відображається поняттям «*право*» і, по-друге, у чому полягає *верховенство* цього явища» (П. Рабінович)²⁹. Власне, в рамках такого підходу, що базується виключно на постулатах доктрини нормативного позитивізму, питання ставиться так: «яке навантаження несе слово «верховенство» у конструкції «верховенство права»? Верховенство щодо кого чи чого?» (Ю. Шемшученко)³⁰. Зазначимо у цьому зв'язку: західноєвропейська юридична традиція ніколи так питання не ставила. Тому пошук відповідей на ці питання є справою марною і даремною. Це - чергова доктринальна безвихідь.

Отже, у підсумку ставимо питання так: чи є вихід з усіх таких глухих кутів вітчизняної юридичної доктрини?

Наше переконання: не слід ламати голову над винайденням «українського велосипеда» стосовно *доктрини верховенства права*; не варто надалі вести пошук сутності *верховенства права*, безнадійно з'ясовуючи в першу чергу те,

який же об'єкт «висунувся» на «вертикально найвищу» позицію в системі неіснуючої ієрархії, одночасно (чи паралельно), а може - й відокремлено, але цілком безперспективно, прагнучи встановити те, що варто було б вкласти у зміст кожного зі слів - «верховенство» та «право» - у словосполученні «верховенство права»; слід раз і назавжди відмовитися від тези про те, що «верховенство права» є ознакою «правової держави», бо висновок про те, що «правовою державою вважається лише та, в якій панує, верховенствує» право - причому як явище позадержавне [...]» (П. Рабінович)³¹, навіть попри те, що в ньому наголос робиться на «позадержавній», а не «державно-вольовій» якості того «права, що верховенствує», все одно може мати своє підґрунтя винятково в рамках нормативного позитивізму.

Що ж у такому разі слід чинити натомість? Натомість слід звернути свій погляд у науці на

те, що вже досконало опрацьовано нашими зарубіжними колегами і що вже давно стало класичним набутком у розумінні й тлумаченні *верховенства права* виключно в рамках *доктрини природного права*, відповідно до якої *верховенство права* у сучасному розумінні - це сучасний **ЗАКОН ПРИРОДИ**. Позитивне ж право певної національної політичної чи юридичної системи, оформлене як юридичні норми, що містяться в різноманітних офіційних актах, виданих владними органами тієї чи іншої держави, не становлять того, що визначає сутність верховенства права як явища. Це позитивне право може лише засвідчити або ж наявність якихось елементів чи ознак верховенства права як явища в рамках певної політичної чи юридичної системи, або ж їх відсутність. Дослідженню цього предмету загалом присвячено монографію³², що вийшла друком майже одночасно з більшістю цитованих вище праць українських авторів.

¹ Уперше в українській новітній історії зазначене словосполучення було закріплено офіційно (до того ж на найвищому нормативному рівні - як припис конституційного права), коли в Конституційному Договорі 1995 р. було зафіксовано положення про те, що «в Україні діє принцип верховенства Права» (стаття 1). (Див.: Конституційний Договір між Президентом України та Верховною Радою України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України (від 8 червня 1995 року) // Відомості Верховної Ради України (ВВР). - 1995. - № 18. - С. 133.) Ніколи досі такого фразеологічного вислову, як «*верховенство права*», вітчизняна юридична мова геть не знала, чи то офіційна, чи то наукова. Щоправда, на тоді навіть і після офіційного його закріплення годі було очікувати, що хто-небудь ладен був би пояснити достоту, а що за цим висловом криється насправді, якщо йдеться, власне, про його посутнє юридичне значення. Сказане повні стосується навіть і самого автора цих рядків, особисто безпосередньо причетного до занесення згаданої фрази у текст Договору. Одним із доволі промовистих свідчень на користь того, що фраза, про яку йдеться, насправді була малозрозумілою навіть самим укладачам акта чи тим, хто офіційно його затверджував (спочатку підписуючись під текстом Договору, а відтак і голосяючи на його підтримку у Верховній Раді), є той факт, що в написанні слова «право» було вжито велику літеру. Адже таке написання не впливає з диференційованого принципу української орфографії. По правді, варто зазначити, що на тоді ця формула потрапила до тексту документа, найімовірніше та щонайменше, як *ідеологічне гасло*, зміст якого в юридичному сенсі не був навіть приблизно, не те що достеменно, відомий і вченим, і політикам, які брали участь в укладанні документа, включно з автором цих рядків. Водночас слід визнати, що, будучи навіть *ідеологічним гаслом*, ця формула вже на тоді мала неабияке значення для майбутнього конституційного процесу в Україні, бо в такий спосіб офіційно проголошувалося якраз те, що ніколи досі не мало місця у визначенні засад організації та функціону-

вання державної влади в Україні. Занесення до тексту документа формули про *верховенство права*, кажучи відверто і знаючи це достоту, було продиктоване прагненням закласти підґрунтя для заміни властивої практиці всього попереднього розвитку українського суспільного буття ідеї «*верховенства закону*», що й донині автор цих рядків сприймає не інакше, як суто виплід тієї юридичної системи, котру було витворено на постулатах вульгарного юридичного позитивізму і яка десятиліттями обслуговувала тоталітарний режим радянського зразка. У незалежній Україні така ідея, будучи залишком юридичної системи радянського взірця, упродовж уже надто тривалого перехідного періоду є відчутним гальмом для запровадження тих загальноєвропейських цінностей, до яких належать, зокрема, й цінності конституціоналізму.

² Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року (Станом від 25 травня 2006 року - із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV). Офіційне видання. - К.: Міністерство юстиції, 2006.

³ Представники комуністів і соціалістів, що вкупі становили парламентську більшість, раз у раз намагалися змінити формулу відповідної статті проекту Конституції, де йшлося про «принцип верховенства права», на бодаб'яку іншу формулу, що зафіксувала б тезу про «верховенство закону». Так, двоє депутатів - соціалістка Валентина Семенюк і комуніст Сергій Гмиря - пропонували частину першу статті 8 проекту викласти в такій редакції: «В Україні діє принцип *верховенства закону*»; депутат Владислав Носов висунув такий варіант: «В Україні діє принцип *верховенства закону* як вираження волі народу» (див.: Стенограма засідання Тимчасової спеціальної комісії з доопрацювання проекту Конституції України. Засідання від 6 червня 1996 р.; *курсив мій*. - С. Г.). Лідер українських комуністів під час головування на сесійному засіданні Верховної Ради, тобто вже в останню хвилину, запропонував викласти положення частини першої статті 8 в такій редакції: «В Україні враховується *верховенство права* і діє *верховенство закону*» (див.: Стенограма пленарного засідання

- Верховної Ради України від 25 червня 1996 р.; *підкресл. та курсив мої.* - С. Г.). Позаяк така пропозиція не збрала навіть простої більшості депутатських голосів, соціаліст Іван Чиж запропонував інший її різновид: «В Україні визнається принцип *верховенства права* і діє принцип *верховенства закону*» (див. там само; *підкресл. і курсив мої.* - С. Г.). Проте такий варіант отримав підтримку ще меншої кількості депутатів - 159 голосів. Врешті-решт 314 голосів народні депутати віддали тому варіантові відповідної формули, котрий відтоді у незмінному вигляді зберігається в тексті українського основоположного акта.
- ⁴ Див.: Шаповал В. Верховенство закону як принцип Конституції України // Право України. - 1999. - № 1. - С. 5.
- ⁵ Там само. - С. 6.
- ⁶ Див.: Засць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. - К.: Парламентське вид-во, 1999. - С. 141.
- ⁷ Там само. - С. 147.
- ⁸ Див., зокрема: Головатий С. «Верховенство права» у розумінні українських вчених // Українське право. - 2002. - Число 1(15). - С. 8-27.; Головатий С. П. «Верховенство закону» *versus* «верховенство права»: філологічна помилка, професійна недбалість чи науковий догматизм? // Вісник Академії правових наук України. - 2003. - № 2 (33). - С. 96-113.
- ⁹ Див.: Коментар до Конституції України. - К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1996. - С. 40.
- ¹⁰ Див.: Милостивый законодатель, а не «его честь» - судья (состоялась первая международная научная конференция, посвященная верховенству права в адвокатской деятельности) // Юридическая практика. - 2007. - № 52 (522). - 25 дек.
- ¹¹ Про це, зокрема, йшлося в доповіді члена-кореспондента Академії правових наук України Олександра Костенка «Соціальний натуралізм як методологічний принцип для нової юриспруденції», яка стала предметом обговорення на академічних читаннях у Київському регіональному центрі Академії правових наук наприкінці листопада 2007 р.
- ¹² Див.: Ліки для права, або Соціальний натуралізм як методологічний принцип для нової юриспруденції // Юридичний вісник України. - 2007. - № 50. - 15-21 груд.
- ¹³ Див.: Костенко О. Природні і людські фактори у праві: дослідження з позиції соціального натуралізму // Вісник Національної академії наук України. - 2005. - № 8. - С. 27.
- ¹⁴ Див.: Орзів М. П., Крусян А. Р. Сучасний конституціоналізм в Україні. Вступ до українського конституційного права: Монографія (рос. мовою). - К.: Алерта, 2006. - С. 200.
- ¹⁵ Там само. - С. 180.
- ¹⁶ Див.: Шемшученко Ю. С. Що таке право? // Антологія української юридичної думки: В 10 т. - Т. 10. - К.: Видавничий дім «Юридична книга», 2005. - С. 30-31.
- ¹⁷ Там само. - С. 36.
- ¹⁸ Там само. - С. 38 (*курсив мої.* - С. Г.).
- ¹⁹ Див.: Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України. Академічний курс: Підручник: У 2 т. - Т. 1 / За ред. В. Ф. Погорілка. - К.: ТОВ «Вид-во "Юридична думка"», 2006. - С. 295.
- ²⁰ Див.: Фрицький О. Ф. Конституційне право України: Підручник. - К.: Юрінком Інтер, 2002. - С. 9.
- ²¹ Там само. - С. 23.
- ²² Див.: Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Цит. праця. - С. 371.
- ²³ Див.: Конституційне право України: Підручник для студ. вищ. навч. закл. / За ред. акад. АПРН України, д-ра юр. наук, проф. Ю. М. Тодики, д-ра юр. і політ. наук, проф. В. С. Журавського. - К.: Вид. дім «Ін Юре», 2002. - С. 29 (*напівжирний шрифт мої.* - С. Г.).
- ²⁴ Див.: Орзів М. П., Крусян А. Р. Цит. праця. - С. 90.
- ²⁵ Там само. - С. 56-57.
- ²⁶ Див.: María Luisa Fernandez Esteban. The Rule of Law in the European Constitution. - The Hague [e. a.]: Kluwer Law International, 1999. - P. 80-81.
- ²⁷ Про те, що «конституціоналізм радянської доби» - це «третій етап становлення українського конституціоналізму», йдеться в одній із цитованих вище наукових праць. Див.: Орзів М. П., Крусян А. Р. Цит. праця. - С. 47.
- ²⁸ Див.: Степанов И. М. Конституціоналізм // Юридическая энциклопедия / Отв. ред. Б. Н. Топорнин. - М.: Юристъ, 2001. - С. 441.
- ²⁹ Див.: Рабінович П. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького Суду та Конституційного Суду України // Вісник Конституційного Суду України. - 2006. - № 1. - С. 38.
- ³⁰ Див.: Шемшученко Ю. С. Цит. праця. - С. 38.
- ³¹ Див.: Рабінович П. Верховенство права як соціальний феномен // Юридичний вісник України. - 2008. - № 8. - С. 12.
- ³² Див.: Головатий С. Верховенство права: Монографія. У 3 кн. - К.: Фенікс, 2006. - LXIV; 1747 с. (бібліографія; додаток; глосарій; рез. англ.).

S. Holovatyu

THE RULE OF LAW: DEADLOCKS OF THE UKRAINIAN LEGAL DOCTRINE

The article contains analysis of the main obstacles for perception and interpretation of the Rule of Law notion by Ukrainian constitutional law theory. Contemporary Ukrainian legal doctrine is regarded to be as the main obstacle due to its traditional adherence to the theory of legal positivism. However, as it is proved by the theory and practice of Western legal tradition, truthful meaning of the Rule of Law notion can be perceived and interpreted exclusively on the basis of Natural Law doctrine.